

Kaude laenatud sõnade põnev päritolu

Enn Ernits

Eesti Maaülikooli dotsent, Emakeele Seltsi tegevliige

Eesti keelde on sõnu laenatud igast ilmakaarest. Enamik neist on siirdunud naabrite või valitseva rahva keelest. Neis keeliski on osa sõnu põlised, teised aga omakorda laenatud, vahel vägagi kaugelt mitme keele vahendusel. Sellised sõnad on laenava keele seisukohalt kaudlaenud. Kahjuks ei käsitleta nende päritolu teatmikirjanduses lõpuni, vaid esitatakse tavaliselt üksnes vahendajakeel ja selle sõna.

Näiteks eesti keele etümoloogilises teatmikus nimetatakse, et *kohv* on pärit omal ajal siin räägitud alamsaksa keelest. Ent teame, et *Koffe(e)* pole saksa keeles oma sõna, vaid mitme keele (prantsuse, itaalia, türgi) kaudu jõudnud sinna araabia keelest, milles ta kõlab *qahwa*. Ameerikas elavate indiaanlaste keelest on vahendajate kaudu meieni jõudnud *šokolaad* ja *tubakas*.

Just sõnade päritolu jälgimine „juuretasandini” teeb keeleajaloo põnevaks. Ent käesolevas kirjutises ei tahaks lähemalt käsitleda mainitud sõnu, vaid hoopis teisi, mille algus peitub peale paari juhu idamaade keeltes. Asjaomaste etümoloogiliste sõnaraamatutega tutvudes ilmneb, et kõik polegi üheselt selge, kuid kogemused sõnade päritolu selgitamisel aitavad leida ehk kõige usutavama.

hansa

Keskaegne *hansa* oli esialgu peamiselt saksa kaupmeestest koosnev ühing, hiljem aga Põhja-Saksa, Madalmaade ja Liivimaa linnade koondis (Hansa Liit). Ka kõnealune nimetus on saksa päritolu. Muiste kõneldud vanaülemsaksa ja gooti keeles tähendas ladinapärase *a*-lõpuga *hansa* (vrd tänapäeva saksa *Hanse*) salka või jõuku. Põnev on teada, et asjaomase mõistega seostatakse ka mehenime *Hans*, mille sugulased on *Ants*, *Ats* ja *Hannes*. *Hans* on Eestisse jõudnud koos sakslaste ja taanlaste vallutustega kas XIII sajandil või isegi varem. Vallutajad omistasid nimele toona kõla põhjal tähenduse 'Hansa Liidu kaupmees'.

Tegelikult on see aga *Johannese* lühendnimi. Viimane tuleneb heebrea kujust *J(eh)ochanan*, mis tähendab 'Jehoova (= jumal) on armuline'. Johannesest on lähtunud rohkesti teisigi mehenimesid, sh *Ivo, Jaan, Janek, Juhan, Naan* jt. Läheksime veelgi kaugemale. Johannes nimes sisalduv heebrea *channah* 'arm' on andnud ohtrasti igal ajal populaarseks peetavaid naisenimesid, nagu *Ann(a), Anete, Anne, Annika, Anu, Hanna* jt. Seega on kõik mainitud eesnimed omavahel suguluses.

Ent *hansa* pole üksnes kaupmeeste ühing ega linnade liit. On olemas ka sõna, mis esineb meie murretes mitmel häälikulisel kujul: *ansa, hansa, handsa, hants* jt. Lõuna-Eestis kasutatakse peenendatud *n*-iga vorme nagu *hań(d)sa* ja *hańss*,¹ samuti ka sõnaalguse *h*-d. Teises tähenduses märgib murdesõna *hansa* omatehtud viina, st puhastamata piiritust. Tavalisemalt kasutatakse küll sõnu *puskar, samagonn* ja ümberütlevalt *metsakohin*. Esimesega pole päris selge, kas on tegu omasõna või laenuga rootsi keelest (vrd *buska* 'kääriv õlu'). Teine on aga selgesti vene päritolu, kusjuures *самогон* tähendab sõna-sõnalt 'endaetu'. Kirjanik Rudolf Sirge on kasutanud *hansa*-sõna puskari tähenduses ka ühes oma teoses.

Hansa-sõna on meil kirja pandud ühtekokku 20 kihelkonnast, peamiselt küll Võru- ja Setumaalt, kuid seda esineb ka Keilas, Kullamaal, Laiusel jm. Eesti ja võru/setu keelde on ta laenatud vene sõnast *ханжа́*, mis esialgu tähendas ainult puhastamata teraviljast (peamiselt riisist) valmistatud hiina viina ja hiljem igasugust omaaetud viina. Eesti keelele pole ž omane, mille tõttu on ta *s*-iga asendunud.

Vene sõna on omakorda laenatud hiina keelest. Originaalkeeles kõlab see *huang jiu* [huang tsju]², milles *huang* tähendab kollast ja *jiu* viina. Halvasti töödeldud viin sisaldab puskariõlisisid, mis värvivad (rämps)joogi kollakaks. Siinpuhul tuletame geograafiast meelde, et Hiinas voolab ligemale 5000 km pikkune Huang He [huang hōō] 'Kollane jõgi'. Oma nime on ta saanud vee kollaseks muutvatest setetest.

jaam

Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu põhjal tähendab *jaam* väga mitmesuguseid asutusi: esmalt raudteejaama, hiljem ka muude liiklusvahendite siht- ja väljumis- või peatuskohta, nt *bussijaam, lennujaam*,

¹ Märk ´ tähe kohal tähistab palatalisatsiooni, vene näidetel rõhulist silpi.

² Nurksulgudes edastatakse sõna hääldamine.

lõppjaam, metroojaam jne. Peale selle märgib huvialune sõna uurimistööga tegelevat või mingit piirkonda või tegevusala teenindavat asutust: *elektrijaam, ilmajaam, katsejaam, raadiojaam, veepuhastusjaam* jne, jne. Eestis on mitu Jaama tänavat, ent Peterburis ja Moskvast on ka *Ямская́ улица*.

Esialgul tähistas *jaam* üksnes hobupostijaama. See oli suurte maanteed ääres seisev asutus, mis korraldas posti-, veoste ja reisijate vedu. Postijaamade süsteemi hakati meil looma juba Rootsi ajal XVII sajandil. Järgmise aastasaja esimesel poolel Salomo Heinrich Vestringi koostatud eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas tähistavad seda sõnad *Posti Hone* ja *Posti Kodda* [loe: hoone, koda] 'Posthaus'. Suurema hoo sai postijaamade areng järgmisel aastasajal pärast Eesti okupeerimist ja annekteerimist Venemaa poolt. Ilmselt tollal kinnistus ka uus nimetus *jaam*. See on laen vene keelest, milles *яма* oli tavakeeles kasutusel XVIII sajandi keskpaigani. Eesti sõna *jaam* 'die Postierung' kohtame esmakordselt A. Thor Helle koostatud ja 1732. aastal avaldatud keelekäsiraamatus. Selle sõnastikuosa tugineb küll põhiliselt S. H. Vestringi ainesele, milles aga asjaomane sõna näib puuduvat.

Vanavene keeles tähendas *яма* XIII–XV sajandil maksukohustust postijaamade ülalpidamiseks. See rakendati Venemaal Kuldhordi ajal. Hiljem hakkas vene sõna tähendama postijaama ja pärastpoole asulat, mille elanikud tegelesid posti- ja reisijate veoga. Vene keelde on asjaomane sõna jõudnud turgi keeltest, vrd uiguuri, tšagatai³ ja türki *jam* tähenduses 'postijaam; postihobused'. Ent ka turgi keeltes pole asjaomane sõna genuinne, vaid laenatud mongoli keelest, kus *зам* [dzam] märgib (hobu)postijaama, samuti (maan)teed. Ka sugulaslikes kalmõki ja burjaadi keeles esineb *зам* tee tähenduses. Ometi polevat mongoli keeltegi sõna genuinne, vaid kujutavat endast laenu hiina keelest (vrd *zhan* [tšan] 'peatud, jaam; peatuma').

Juba XIV sajandi vanavene ürikutes leidub sõna *ямы́к* 'postipoiss, küüdimees', mille eeskujuks on sama tähendusega türki *jam-çy*, tšagatai *jam-çi*, kusjuures *jam* tähendab jaama ning *-çy/-çi* tegijaliidet (vrd eesti *-ja*). Viimane on asendunud vene keeles omaliitega *-щик* (nt *каменищик* 'müürsepp'). Siinkohal on huvipakkuv, et akadeemik Huno Rätsep seostab vene päritoluga meie igapäevakeelest tuntud sõna *jõmpsikas*. Kui asjalood on tõesti nii, siis on aja jooksul toimunud tohutu "degra-

³ Tšagatai on üks turgi keelkonna keeli, mida Kesk-Aasias räägiti viimati tõenäoliselt veel möödunud aastakümnel. Tšagatai keeles kirjutatakse XV sajandil kuulus Usbeki poeet Ališer Navoi.

deerumine”, sest *ямщик* tähendas esialgu vürsti ametnikku, kes juhtis postijaamamaksude kogumist.

kauri

Vanasti kandsid Euraasia, Aafrika ja Okeania rahvad ehetera portselani meenutavast aimest kaurikarpe, mis pärinesid peamiselt India ookeanis ja Vaikse ookeani lääneosas elavatelt tigudelt. Kaurikarbid olid paiguti levinud vahetusrahana. Neid kandsid muinasajast alates ka eestlased ja nende sugulashõimud (liivlased, vadjalased, mordvalased, marid jt). Kuidas meil kaurikarpe muiste kutsuti, pole teada. Igatahes kasutasid vadjalased XVIII sajandil sõna *tšivi-lõuka*, mis sõna-sõnalt tähendab ‘kivilõug’. Tõepoolest meenutab karp mao lõugu, mistõttu paljudes keeltes kutsutakse seda ka ussipeaks. *Kauri* on uuema aja kirjakeelne nimetus.

Euroopasse sattusid kaurikarbid eelkõige inglaste kaudu. Inglise keeles on asjaomane sõna esmakordselt registreeritud XVII sajandi keskpaiku mitmel kujul: *cowrie*, *cowry*, *courie* ‘*Cypraea moneta*’. See pärineb omakorda hindi sõnast *kaurī* (r alapunktiga), mida arvatakse olevat lähtunud India ühe vanima kirjakeele sanskriti sõnakujust *kapardah* (h alapunktiga) ‘kauri’. Viimane on omakorda laenatud draviidi keeltest. Kesk- ja Lõuna-Indias kõneldavad draviidi keeled pole suguluses indoeuroopa keeltega, mille hulka kuuluvad peale hindi ja sanskriti ka vene, inglise, rootsi jt. Draviidi keeltes on kauride nimetus aja jooksul peaaegu tundmatuseni lihtsustunud. Näiteks kirjutatakse see tänapäeva tamiili keeles kujul *kōtu* ja malajami keeles *kavati* (t alapunktiga) ‘kauri’. Tamiili sõna varasemat arengut kujutavad teadlased järgmiselt: *kōtu* < **kavatu* < **kapatu* < **kapardu* (kõikjal t alapunktiga), st et *kōtu* on tekkinud kujust *kavatu* jne. Ent *kapardah* ja *kapardu* sarnasus on juba raskusteta selge.

tee, tsäi

Tee on joogina Euroopasse tulnud XVI aastasajal Hiinast, kus seda mainiti kirjasõnas esmakordselt juba 4700 aasta eest. Eestis on Tallinna raeapteek teelehti arstirohtude hulgas nimetanud alles 1695. aastal. Aja jooksul on teed hakatud jooma kogu Eestis. Meil tuntakse kahte nimetust. Suuremas osas Eestis kasutatakse *tee* (või murretes *tii*), mis on laenatud baltisaksa sõnast *Thee*, kuid Võrumaa idaosas (Räpina,

Rõuge ja Vastseliina kihelkonnas) ja Setumaal kõneldakse *tsäi*. See sõna on mugandunud vene keelest. Nii Setumaale kui ka Lüganusele Kirde-Eestis jõudis idapoolt isegi *tsäinik* 'teekann' (vrd vene чайник). Tegelikult on nii saksa kui ka vene keel vaid vahendajad ning nimetused võivad olla omavahel sugulasedki. Mõlema keele sõnad on pärit maalt, kust jook isegi. *Tee* ja *tsäi* on laenatud eesti ja võru/setu keelde tohtu suure hiina keele kahest omavahel väga erinevast peamurdest. Üle miljardi inimese poolt räägitavat hiina keelt, mida aitavad mõista üksnes ühised hieroglüüfid, on tegelikult raske pidada üheks keeleks, vaid pigem kuueks või enamaks keeleks.

Vene sõna *чай* on seotud põhjahiina murderühmas kasutatava sõnaga *cha* [tšha], mis tähendab teed kui jooki. Mõned teadlased oletavad, et *чай* jõudis vene keelde otse põhjahiina sõnaühendist *cha ye* teelehe tähenduses (vrd ka *cha shu* 'teetaim'). Seevastu teised uurijad on arvamisel, et kõnealune sõna on vene keelde jõudnud palju keerulisemaid teid pidi.

Arvatakse, et klassikalise hiina *cha* jõudis kõigepealt pärslastele, kelle keeles omandas see omasõnade analoogia põhjal kuju *čāi*. Sealt siirdus see turgi rahvastele, kellelt omandasid sõna nii mongolid kui ka venelased. Viimastel on *чай* esmakordselt kirja pandud 1638. aastal. Venelastelt on sõna siirdunud setudele ja idavõrukestele.

Keeruline oli ka käsitletava taime ja nimetuse jõudmine Lääne-Euroopasse, kuhu laevadega toodi kaubad ümber Aafrika mööda India ja Atlandi ookeani. Kunagi oli Holland väga tähtis mereriik ja hollandlased said tee Hiina kaupmeestelt 1610. aastal vahetuskaubana. Hollandi arst C. Dekker tõi tee XVII sajandi keskpaiku Saksamaale, nimelt Brandenburgi kuurvürsti õukonda Berliinis. Peatselt hakati teed müüma ravimina apteekides. Alles XIX sajandi alguses hakkas see levima joogina.

Eespool öeldust ilmneb, et *tee* jõudis eesti keelde kohalike sakslaste vahendusel. Viimased olid omandanud riigisaksa *Thee* (tänapäeva kirjaviisis *Tee*). Saksa mõiste allikaks oli aga hollandi *thee*, mis pärineb indoneesia keelte hulka kuuluvast malai keelest, sest Kagu-Aasias asuv Malaia oli toona Hollandi asumaa. Ent *tē(h)* polnud algselt omane ka malailastele, vaid nad olid selle omandanud lõunahiina, täpsemini Kagu-Hiina provintsi Fujiani murdevormist *te*.

vaksal

Kord küsis sõber minult, kas tean sõna *vaksal* ajalugu. Ma ei teadnud. Oskasin seda siduda vaid vene sõnaga *вокзал*. Hiljem leidsin entsüklopeediast, et viimane on laenatud Londoni linnaosa Vauxhalli nimest. Tõesti, Thamesi lõunakaldal on sellenimeline linnaosa. Aga edasi? Vastuse, küll mitte päris ammendava, andsid vene keele etümoloogilised sõnaraamatud.

Vauxhall [vokshool] on saanud nime rikka leskproua Jane Vauxi kaudu. Viimane korraldas pärast abikaasa surma XVII sajandi esimesel veerandil Londoni lähedale mõisaparki ehitatud hoones peenele publikule kontserte (vrd inglise *hall* 'saal'). Pärastpoole rajati sinna mitu uhket lustaeda (*Vauxhall Gardens*), kus kontserdid, tulevargid ja maskipeod toimusid 1859. aastani. Lustaiad mõjutasid väga oluliselt Londoni seltskonnaelu, mistõttu nad kajastusid korduvalt inglise ilukirjanduses. Perekonnanimi *Vaux*, mis on prantsuse keele aladel üsna levinud, näibki olevat prantsuse algupära. Prantsusmaa kaardilt leiab rohkesti samanimelisi kohti, millest tuntuim on XVII sajandist pärineva toreda lossiga Vaux Pariisi lähedal.

Erakordsuse tõttu muutus *Vauxhall* inglise keeles XVIII sajandi teisel poolel üldsõnaks ja levis sealt teistesegi keeltesse. Ta sattus avaliku peo- ja kontserdiaia tähenduses ka prantsuse keelde. Ilmselt sealt laenati sõna juba 1770. aastatel vene keelde, sest prantsuse keel oli Venemaal tollal ju kõrgema seltskonna tavakeeleks. Esialgu tähendas *vauxhall* tantsu- ja kontserdisaaliga ühiskondlikku hoonet.

Tsitaatsõna *vauxhall* 'lustaed' laialdasest kasutamisest annab tunnistust ka keelemehe ja etnograafi Pál Hunfalvy teos reisist Läänemere äärde 1869. aastal. Raamatu eestikeelsest tõlkest loeme: „Pavlovsk on muuseas ka Peterburi elanike lõbustuspaigaks. Siin asub *vauxhall* koos restorani ja aiaga. Suvel toimuvad seal kontserdid mitu korda nädalas õhtul kella seitsmest üheteistkümmeni [...] Peterburi publikut toob ja viib Tsarskoje Selo raudtee.”

Kirjeldatu oli Venemaa esimene üldkasutatav raudtee, mis valmis 1837. aastal. Pavlovskist kujunes lõppjaam, mille hoonesse rajati reisi-jate jaoks restoranid ja mängupaviljonid; hoonet ümbritses uhke aed. *Vauxhall*'i järgi hakati seda asutust vene keeles kutsuma *вокзал*'iks, mis sai esialgu Pavlovski ja pärastpoole igasuguse raudteejaama mõisteks. Vene kirjasõnasse jõudis viimane esmakordselt alles 1884. või 1891. aastal. Varem pruugiti asjaomases tähenduses *дебаркадер* (prantsuse

sõnast *débarcadère* 'maabumissild; perroon, raudteejaama platvorm')⁴, *пывёў дворэў* (sõna-sõnalt 'teede- ehk sõidupalee') jt. Eesti keelde on mainitu hilise uudissõnana omandatud mitmel kujul. Need on Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus (teine trükk ilmus 1893) esinevad *waksall*, *waksäl* [vaksaal], *wäksal* [vaaksal] ja *wukshall* 'Vauxhall, Stationsgebäude (= jaamahoone)'. Rohkete paralleelvormide leidumine osutab, et uudsuse tõttu polnud huvipakkuva mõiste kasutamine eesti keeles veel stabiliseerunud. Sellele osutab ka üsna kõikuv häälamine eesti murretes: *vagsal*, *vaksali*, *vaksaal*. XX sajandil hakati suhteliselt hilise laensõna *vaksal* asemel sagedamini kasutama üsna lohisevat liitsõna *raudteejaam* (vrd ka vene kolmeosaline *железнодорожная стáнция*). Nõnda jõudis see mõiste *jaamade* perekonda, millest oli juttu eespool.

Kirjandust

- K. Aluve**, Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis: Ehitusajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, 1976.
British history online. – <http://www.british-history.ac.uk/report.asp?compid=47062> (kasutatud 5.08.2007).
Brockhaus Enzyklopädie 21. Völlig neu bearbeitete Auflage. Mannheim: F. A. Brockhaus, 1993.
Eesti keele kirjakeele seletussõnaraamat (I–VII). Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1988–2005.
Eesti murrete sõnaraamat I. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1994–1997.
E. Ernits, Finnisch-ugrische Benennungen der Kaurimuscheln im Vergleich zu denen in indoeuropäischen und Turksprachen. – *Linguistica Uralica* 2004, nr 1, lk 5–15.
P. Hunfalvy, Reis Läänemere provintside. Ungari keelest tõlkinud Piret Toomet. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.
Le grand Robert de la langue française. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française de Paul Robert 9. 2. édition entièrement revue et enrichie par Alain Rey. Paris: Le Robert, 1988.
M. Must, Vene laensõnad Eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2000.
J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1982-1983.

⁴ Lähemal vaatlusel selgub, et prantsuse sõna tarvitati esialgu ainult seoses veesõidukitega, vrd *barque* 'lodi., vene, paat'. Siit võib huviline leida ka seose eesti keelega: vrd eesti *pargas* 'lameda põhjaga suur paat'. Viimane lähtub vene või rootsi keele vahendusel prantsuse sõnast *barcasse* 'suur paat inimeste ja kauba vedamiseks'.

- P. Päll, Maailma kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.
- E. Rajandi, Raamat nimedest. Tallinn: Eesti Raamat, 1966.
- A. Raun, Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma, Toronto: Maarjamaa, 1982.
- M. Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII: 1.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969.
- H. Rätsep, Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa, 2002.
- R. Seppo. Eesti nimeraamat. Tallinn: Olion 1994.
- S. H. Vestring, Eesti-saksa sõnaraamat. Lexicon Esthonicum Germanicum. Tartu, 1998.
- The Oxford English Dictionary 19. Prepared by J. A. Simpson ja E. S. C. Weiner. 2nd edition. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Vauxhall Gardens. – <http://www.vauxhallsociety.org.uk/VauxhallGdns.html> (kasutatud 5.08.2007).
- Аникин, А. Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири: заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва, Новосибирск: Наука, 2000.
- И. Белов, О Vauxhall, ставшем на русский лад вокзалом. – Российский курьер онлайн (<http://www.kurier.hu/?q=comment/reply/982>; kasutatud 5.08.2007).
- С. Мураяма, Этимология русского слова *чай*. – Этимология 1975. Москва: Наука, 1977, lk 81–83.
- Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка 1-2. Москва: Русский язык, 1993.
- Фасмер, Макс. Этимологический словарь русского языка 1–4. Москва: Прогресс, 1986-1987.